

basic education

Department:
Basic Education
REPUBLIC OF SOUTH AFRICA

NATIONAL SENIOR CERTIFICATE

GIREDI YA 12

XITSONGA: RIRIMI RO ENGETELA RO SUNGULA (FAL)

PAPILA RA 1 (P1)

HUKURI 2010

TIMARAKA: 80

NKARHI: tiawara ti2

Papila leri ri na 10 wa tipheji.

SWITSUNDZUXO

1. Papila leri ri avanyisiwile hi SWIYENGE SWINHARHU:

XIYENGE XA A:	Xikambelantwisiso	(30)
XIYENGE XA B:	Nkomiso/Nkatsakanyo wa ndzima	(10)
XIYENGE XA C:	Ntivoririmi na matirhiselo ya ririmi	(40)

2. Hlamula swivutiso HINKWASWO.

3. Sungula swivutiso swa xiyenge XIN'WANA na XIN'WANA eka pheji YINTSHWA u tlhela u nkhwatihata emakumu ka xiyenge xin'wana na xin'wana.

4. Nombora tinhlamulo ta wena ku ya hilaha swivutiso swi nomboriweke hakona.

5. Tlula ntila loko u hetile nhlamulo ya xivutiso xin'wana na xin'wana.

6. Tsala hi vurhon'wana (swi saseka no vonaka), u landzelela milawu leyi faneleke ya mapeletelo, mahikahitelo na mavumbelo ya swivulwa.

XIYENGE XA A: XIKAMBELANTWISISO**XIVUTISO XA 1**

Hlaya xitshuriwa lexi landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

1	Nhlayo ya vanhu lava hundzaka emisaveni yi ndlandlamuka nkarhi hinkwawo. Vunyingi bya lava lovaka xivangelo ku va ku ri timhaka ta mavabyi ya tinxakaxaka lama tateke misava. Vuvabyi lebyi tinyikeke matimba ku koxa vutomi i vuvabyi bya rifuva (Tuberculosis).
2	Rifuva i vuvabyi byo tlulela. Byi tala ku tisonakarisa emahahwini na le ka swin'wana swirho swa miri. Loko byi kala byi nghena emirini wa munhu a byi hlweli ku tisonakarisa hi swikombiso swo karhi.
3	Hakanyingi loyi a khomiweke hi vuvabyi lebyi u tala ku ka a nga ha naveli swakudya. Miri wa yena wu tala ku ondza. Loko a etlele navusiku u dzuka nyuku ngopfu hambi ku titimela. Mikarhi yin'wana munhu wa kona u kumeka a khohlola ku tlula mavhiki mambirhi. Xifuva na xona xi va xi vava ngopfu. Van'wana loko va khohlola va humesa xikhohlola lexi nga na ngati. Swa endleka leswaku mikarhi yo tala muvabyi a titwa a heleriwa hi matimba no tshama a karhele.
4	Mhaka yo tsakisa hi vuvabyi lebyi hi leswaku bya tshunguleka. Hambi loyi a nga na xitsongwatsongwana xa 'HIV na Aids', loko o hlaseriwa hi vuvabyi lebyi bya rifuva bya tshunguleka. Lexi nga xa nkoka i ku va loko munhu a lemuka swikombiso swa vuvabyi lebyi a hatla ku ya kamberiwa exibedhlele kumbe etlilini. Loko ndzavisiso wu tiyisisa leswaku mavabyi ya rifuva ya nghenile, muvabyi u ta hatlisa ku ya kuma vutshunguri exibedhlele kumbe etlilini leyi a yi rhandzaka.
5	Vaongori va dyondzisiwile hi timfanelo leti vatshunguriwa va nga na tona, naswona muvabyi u na mfanelo yo tihlawulela lomu a tsakelaka ku ya kuma kona vutshunguri. Yin'wana ya timfanelo leti muvabyi a nga na tona i ku sivela vaongori ku paluxa vuvabyi bya yena handle ka mpfumelelo. Loko mukamberiwa a nga enerisiwi hi mbuyelo wa leswi kumiweke, i mfanelo ya yena ku kombela ku hundziseriwa emahlweni leswaku ku ta endliwa vulavisisi byin'wana.
6	Endzhaku ko kumeka na vuvabyi bya rifuva, muvabyi u sungurisiwa timhaka ta vutshunguri. Muvabyi u na mfanelo yo ala vutshunguri ntsena loko mavabyi ya yena ya nga ta nghenisa van'wana ekhombyeni. Muvabyi a nga ha ala vutshunguri hi ku tsala kumbe hi ku vula hi nomu wa yena.
7	Vutshunguri bya vuvabyi bya xifuva byi teka kwalomu ka tsevu ku fika ka nhungu wa tin'hweti. Mutshunguriwa u fanele ku nwa maphilisi hi ndlela leyi a pimeriweke yona ku kondza ya hela. Endzhaku ka tin'hweti leti muvabyi u ta kamberiwa ku tiyisisa loko vuvabyi byi horile. Loko vaongori vo kala va nga enerisiwi hi xiyimo xa vuvabyi, va tala ku tlhava muvabyi jekixeni ya siku na siku.

8	Leswi va swi endla ku kala va eneriseka leswaku vuvabyi byi hangalakile. A nga kona loyi a pfumeleriwa ku tshiketa muvabyi empfhukeni endzhaku ko thumba mavabyi lawa a nga na wona. Muvabyi u na mfanelo yo vilela loko matshungulelo ya nga n'wi enerisi.
9	Muvabyi wa rifuva u fanele ku hlayisa vutomi bya yena. I swa nkoka ku xixima timfanelo ta lava va nga kusuhi na yena. Mikarhi hinkwayo loko a khohlola u fanele ku tipfala nomu. U fanele a tidyondzisa ku tshama a basile na ku tshama laha ku baseke. I swa nkoka ku dya swakudya leswi akaka miri, ngopfungopfu ku dya swakudya swo fana na matsavu, masi, matandza, miroho hi ku hambanahambana ka yona, nyama na nhlampfi.
10	Vuvabyi vo tala lava nga na vuvabyi bya rifuva a va tali ku tshunguleka hikwalaho ko tsandzeka ku lawula torha ra vona. I swa nkoka ku va munhu a papalata swo fana na byalwa kumbe swidzidziharisi handle ko pfumeleriwa hi vaongori. Fole na rona ri nyanyisa xiyimo hikuva ri onha mahahu laha vuvabyi lebyi byi talaka ku tumbuluka kona.
11	Vuvabyi bya rifuva byi na khombo lerikulu. I swa nkoka ku va vanhu va lemuka vubihi lebyi nga na vuvabyi lebyi.

SWIVUTISO

- 1.1 Hi xihhi xirho xa miri wa munhu laha vuvabyi bya rifuva byi talaka ku sungula kona? (Ndzimana ya 2) (1)
- 1.2 Boxa tindhawu leti munhu loyi a vabyaka hi rifuva a nga pfunekaka eka tona? (Ndzimana ya 4) (2)
- 1.3 Boxa swilo swa MUNE leswi munhu loyi a nga na vuvabyi bya rifuva a tikombaka hi swona. (Ndzimana ya 3) (4)
- 1.4 I yini leswi munhu a faneleke ku swi endla loko a vona swikombiso swa vuvabyi bya rifuva? (Ndzimana ya 4) (1)
- 1.5 Boxa matikhomelo MAMBIRHI lamanene lawa munhu loyi a vabyaka rifuva a faneleke ku ma landzelela. (Ndzimana ya 9) (2)
- 1.6 Hi wihi nkoka wo dya swo fana na matsavu, masi, matandza na miroho hi muvabyi wa rifuva? (Ndzimana ya 9) (2)
- 1.7 Hi tihi timfanelo leti loyi a nga na vuvabyi bya rifuva a nga na tona? Boxa TINHARHU ntsena. (Ndzimana ya 5) (3)

- 1.8 Hlamula u ku **hi swona** kumbe **a hi swona**, kutani u seketela nhlamulo ya wena.
- 1.8.1 Vuvabyi bya rifuva a byi tshunguleki. (3)
- 1.8.2 Muvabyi loyi a nga na rifuva a nga fanelangi ku tshama ekusuhi na van'wana vanhu. (3)
- 1.8.3 Vuvabyi bya rifuva byi nga tshunguleka hi n'hwetini yin'we. (3)
- 1.9 Hi wihi nkoka wa ku va muvabyi a pfala nomu loko a khohlola? (2)
- 1.10 Boxa swilo SWIMBIRHI leswi nga na khombo eka muvabyi loyi a nga na vuvabyi bya rifuva. (2)
- 1.11 Boxa xikongomelo xa xitshuriwa lexi. (2)

NTSENGO WA XIYENGE XA A: 30

XIYENGE XA B: NKOMISO/NKATSAKANYO WA NDZIMA**XIVUTISO XA 2**

Hlaya xitshuriwa lexi landzelaka kutani u tsala nkomiso/nkatsakanyo wa xona hi marito ya wena n'winyi ya kwalomu ka 60 – 70 u ri karhi u kombisa nkoka wa tikhomphyuta. Tirhisa ndlela yo xaxameta timhaka/tipoyinti, kambe u nga onhi mongo wa xona.

Khale a swi teka mavhiki ku va munhu a kota ku fambisa mahungu. Khomphyuta yi swi cincile hinkwaswo, hi ku copeta ka tihlo timhaka ti va ti fikile laha ti faneleke ku ya kona. Ku tsala timhaka a swi kali swi lava munhu a xava phepha ro tsalela kumbe xo tsala ha xona. Timhaka hinkwato ti andlariwa eka khomphyuta.

Tindhawu ta vukorhokeri to tala ti tirhisa tikhomphyuta. Vuxokoxoko bya tindhawu to tala byi kumeka eka tikhomphyuta. Vinyi va mabindzu na vatirhi va kota ku vona ntsengo wa tinhundzu leti va ti xavisaka hi ku languta eka tona. Hambi eswikolweni, vuxokoxoko bya vadyondzi na vatirhi byi hlayisiwa eka tona tikhomphyuta. Mbuyelo wa vadyondzi wu hleriwa na ku hlayisiwa hi tona.

Mahungu ya kumeka hi ku olova eka tikhomphyuta. Loko u lava vuxokoxoko bya ndhawu yo karhi khomphyuta ya byi paluxa. Vaendli va vulavisisi va kota ku kuma timhaka to yelana na tinhlokomhaka ta tidyondzo ta vona hi ku tirhisa tikhomphyuta.

Vuxokoxoko lebyi khale a byi hlayisiwa endzeni ka tifayili, sweswi se byi hlayisiwa eka tikhomphyuta. Khomphyuta ya swi kota ku fihla swihundla swa vatirhisi vo tala yi ri yin'we. Loko munhu a lava ku yi pfula u tirhisa tinomboro ta yena ta le xihundleni.

Hi ku tirhisa khomphyuta u nga xava leswi u swi lavaka u ri ekaya. Swikweleti swa wena u nga swi hakela handle ka ku ya fola tilayini. Mali leyi ku saleleke ebangini u nga kota ku yi tiva hi ku olova. Hambi ku yisa mali ya wena ebangini u nga swi endla u tishamerile ekaya.

NTSENGO WA XIYENGE XA B: 10

XIYENGE XA C: NTIVORIRIMI NA MATIRHISELO YA RIRIMI**XIVUTISO XA 3**

- 3.1 Hlaya xitshuriwa lexi landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

I ntiyiso leswaku eka tindhawu tin'wana loko u nga koti ku vulavula ririmi ra Xinghezi eka masiku ya namuntlha swilo swi ku fambela ximatsi. A wu swi koti ku ngenela migingiriko ya tiinthavhiyu loko u lava mitirho laha ku vulavuriwaka hi Xinghezi ntsena. Loko vanhu lava vulavulaka tindzimi to hambana va tshuka va hlanganisiwa hi swo karhi laha va dya mabulu hi Xinghezi. Loko u tshuka u lava ku endzela ematikweni ya le handle laha ku vulavuriwaka hi Xinghezi u ta twa u ri na xiphiqo loko u nga koti ku vulavula Xinghezi. Kahlekahle swilo swo tala swi lava vutivi bya Xinghezi. Kambe leswi a swi vuli leswaku hi fanele hi vonela Xitsonga xa ka hina ebodhleleni. Xitsonga na xona xa swi kota ku fambisa inthavhiyu laha ku vulavuriwaka Xitsonga. Na le ka ti-ATM Xitsonga xa tirhisiwa. Hikwalaho hi fanele hi xi rhandza na ku xi hluvukisa hikuva i ndzhaka ya hina.

Afrika-Dzonga i tiko ri ri roxe emisaveni hinkwayo leri nga na khumen'we wa tindzimi ta ximfumo loko hi nga katsi na ririmi ra swikoweto. Ana ririmi ra swikoweto ri va ri ri karhi ri tirhisa rin'wana ra tindzimi toleti ta khumen'we. Leswi swi paluxa leswaku Xitsonga na xona xi le ka mpimo wo ringana na ririmi rihi kumbe rihi leri vulavuriwaka eAfrika-Dzonga.

Vatswari va Vatsonga vo tala lava nga na swa le mandleni va tiba swifuva hi ku yisa vana va vona eswikolweni swa le madorobeni leswaku va ya dyondza Xilungu. Leyi i mhaka ya kahle ngopfu, kambe a swi ta va na nkoka loko vana lava a va tlhela va dyondza na Xitsonga tanihi yin'wana ya tidyondzo leswaku loko va lava ku hluvukisa ririmi ra ka vona hi tindzimi to karhi ku fana na ku tsala tibuku, swi ta va olovela. Mhaka leyi yo tsan'wa Xitsonga se yi tlulele na le ka swiyenge swin'wana swa vutomi ku fana na le tikerekeni, emikosini na kun'wana.

Siku rin'wana ku tshama ku humelela mhaka leyi nga tsakisa vakhandlivanhlonge enkosini loko mulungu wa le moxarini a kombisile nkoka wa ku tinyungubyisa hi ririmi. U swi vurile endzhaku kaloko mufundhisi a chumayerile hi Xinghezi xo tshoveka entshungwini lowu a ku ri na vanhu vatsongo lava a va twisisa ririmi leri, tlhandlakambirhi a ri karhi a tolokeriwa hi jaha rin'wana leri a ri tikomba ri ri toloki ya yena ya masiku hinkwawo, leswi vakhandli va nhlonge a va swi teka ku ri ku dya nkarhi. Mulungu loyi a a ri un'wana wa swivulavuri swa siku hi ku yimela vatisosayithi.

Ndzi vile ndzi boxile leswaku lexi nga karhata mulungu loyi wa le moxareni hileswi mufundhisi a nga chumayela hi Xilungu. Mufundhisi loyi u lo na nyikiwa nkarhi wo chavelela vakhandlivanhlonge o vutisa loko ku ri na loyi a nga ta na Bibeke ya Xitsonga tanihileswi yena a a khomile ya Xinghezi ntsena.

Loko swo lahla swi herile le masirheni, mufambisi wa ntirho u komberile rito hi vatisosayiti ivi hiloko mulungu a va a kumile nkarhi wo phofula ta le mbilwini.

'U ta ndzi khomela mufambisi wa ntirho ku humanyana eka leswi u nga ndzi kombela swona swo yimela va tisosayithi,' ku vula Nkul. Nelson hi Xitsonga xo hlantsweka. 'Mina ndzi ta yimela ririmi ra Xitsonga hikuva ndzi tirha exikarhi ka Vatsonga. Ku na xivuriso xa ka hina lexi nge: "Loko u ri eRhoma u fanele ku endla leswi Varhoma va endlaka swona." Mina ndzi n'wamabindzu loyi a kumekaka exikarhi ka Vatsonga, hikokwalaho ndzi nga tiboha ku dyondza Xitsonga leswaku ndzi ta kota ku dya mabulu na vona kahle. Swi hlamarisa ngopfu ku vona murisi wa tinyimpfu a ri karhi a khayima tinyimpfu ta yena hi ririmi leri ti nga ri twiki, kasi xikongomelo i ku ti ngenisa exivaleni hinkwato. Se xivutiso hileswaku ti ta nghena njhani exivaleni ti nga twangi leswi nga vuriwa? Ndzi twile mufundhisi a ku a nga na Bibe le ya Xitsonga, hikokwalaho ndzi ta kombela vakhandlivanhlange va n'wi khomela eka mhaka leyi. Kambe ndzi ta n'wi olovisela ntirho wa nkarhi lowu taka. Le movheni wa mina ndzi na Bibe le ya Xitsonga. Ndzi ta nyikela hi yona leswaku mufundhisi a ta hamba a hlaya yona loko a ri exikarhi ka Vatsonga, ngopfungopfu emikosini,' ku gimeta Nkul. Nelson hi ku rhuma un'wana wa vatirhi va yena a ya teka Bibe le emovheni.

Mhaka yin'wana yo tsakisa hileswi na hi nkarhi wo dya swakudya Nkul. Nelson a a ha tshikilele mhaka ya ku tirhisa ririmi leri vanhu lava munhu a vulavulaka na vona va ri twisisaka ngopfu.

3.1.1 Hlamusela ku hambana ka rito **'dya'** eka swivulwa leswi landzelaka.

(a) A a ri karhi a **dya** na vona mabulu hi Xitsonga xo hlantsweka. (2)

(b) Na hi nkarhi wo **dya** Nelson a a ha tshikilele nkoka wa ririmi. (2)

3.1.2 Vumba xivulwa hi rito **'vona'** kambe ri nyika nhlamuselo yo hambana na leyi yi nga eka xivulwa lexi landzelaka.

A swi ta va na nkoka loko vana lava va dyondzisiwa na ririmi ra **vona** tanihi yin'wana ya tidyondzo. (2)

3.1.3 Tihela u tsala xivulwa lexi landzelaka, kambe u sungula hi marito lama nga endzeni ka swiangi.

Xikongomelo xa murisi i ku khayima tinyimpfu hinkwato ti vuya exivaleni. (**Ku khayima ...**) (2)

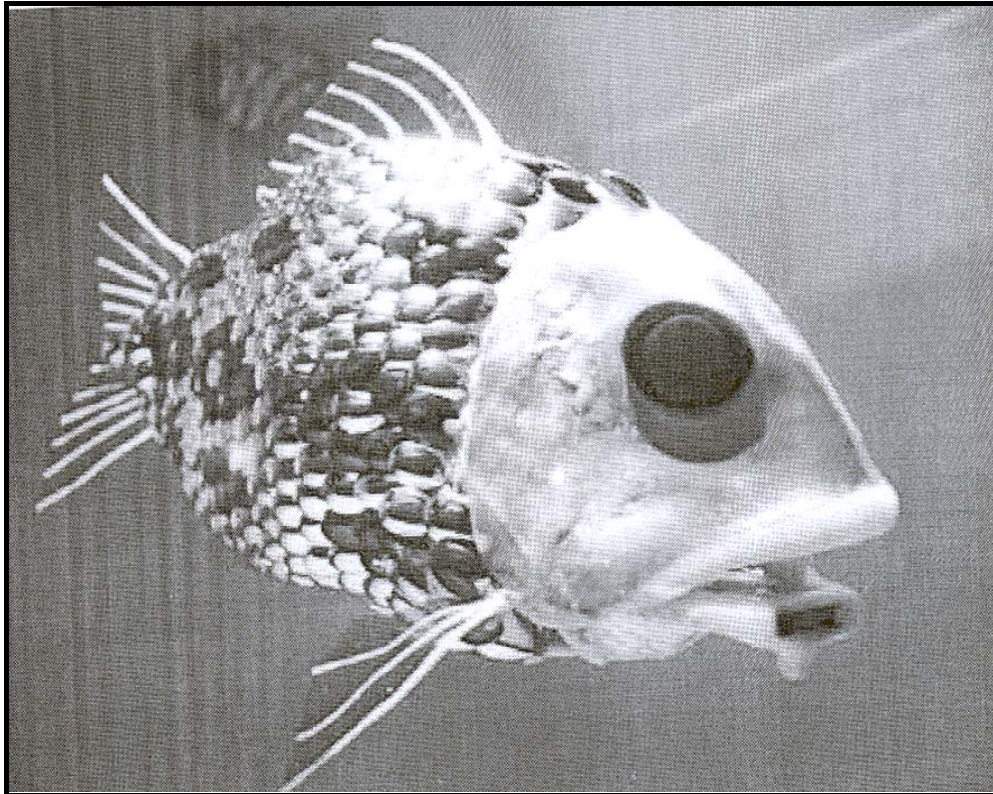
3.1.4 Tihela u tsala xivulwa lexi landzelaka kambe xi ri eka nkarhi lowu nga hundza.

Ndzi nyikela hi yona leswaku a ta hamba a yi tirhisa loko a ri exikarhi ka Vatsonga. (2)

- 3.1.5 Nyika nhlamuselo ya xivulwa lexi nge: **'Va tiba swifuva.'** (2)
- 3.1.6 Boxa xihluvi va mbulavulo xa rito leri tikisiweke.
Leswi ndzi nga **n'wamabindzu** loyi a tirhelaka exikarhi ka Vatsonga ndza boheka ku tiva ririmi ra vona. (2)
- 3.1.7 Xana rito **humanyana** i ntsongahato wa rito rihi? (2)
- 3.1.8 Xana rito leri nga tikisiwa eka xivulwa lexi nga laha hansi ri tirhe yini?
U rhumile munhu a ya n'wi tekela Bibebe ya Xitsonga **emovheni**. (2)
- 3.1.9 Tihela u tsala xivulwa lexi landzelaka kambe u sungula hi rihlanganisi leri tikisiweke.
Mufundhisi a nge cinci machumayeelo ya yena **hambileswi** va nga n'wi nyika Bibebe ya Xitsonga. (2)
- 3.1.10 Nyika vunyingi bya rito leri tikisiweke eka xivulwa lexi landzelaka:
Mina ndzi ta yimela **ririmi** ra Xitsonga hikuva ndzi tirha exikarhi ka Vatsonga. (2)
- 3.1.11 Nyika mavizweni wa rito leri tikisiweke eka xivulwa lexi nga laha hansi.
Murisi u **khayima** tinyimpfu hi ririmi leri ti ri twisisaka ngopfu. (2)
- 3.1.12 Vakhandlivanhlonge a va tsakisiwa (**hi leswi/hileswi**) Nelson a nga vulavula hi Xitsonga. Hlawula rihlanganisi leri nga rona. (2)
- 3.1.13 Xiaki lexi nga endzeni ka swiangi xi tisa nhlamuselo muni eka xivulwa lexi landzelaka?
Leswi Bibebe yi nga hlay(**iw**)a hi Xinghezi, vakhandlivanhlonge vo tala a va twangi nchumu. (2)
- 3.1.14 Boxa leswaku nkomiso lowu tikisiweke eka xivulwa lexi landzelaka wu huma eka rito rihi.
Nkul. Nelson u nyikerile eka mufundhisi hi Bibebe ya Xitsonga. (2)

- 3.2 Hlaya xitshuriwa lexi landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

**RIHANYU RI LE KA MINA!
LOKO U LAVA KU TSHAMA U LO TSHE, DYANA
MINA.**

Swa olova ku sweka mina. Ndzi tsakeriwa hi vanhu hinkwavo. Madokodela ma tiseketela hi mina. Ndzi xitsundzuxo eka lava vabyaka. A swi lavi mafurha ku ndzi sweka.

3.2.1	Xana hikwalaho ka yini mutsari a tsarile nhlokomhaka ya yena hi maletere lamakulu?	(2)
3.2.2	Hi wihi mboyamelotlhelorin'we lowu tisiwaka hi xivulwa lexi nge: 'Loko u lava ku tshama u lo tshe, dyana mina?'	(2)
3.2.3	Xana loko mutsari a ku rihanyu ri le ka mina swi vula yini?	(2)
3.2.4	Xana nchumu lowu fanisiweke laha henhla wu hanya kwihi?	(2)
3.2.5	Boxa swilo swin'wana SWIMBIRHI leswi hanyaka laha nchumu lowu fanisiweke wu hanyaka kona.	(2)

NTSENGO WA XIYENGE XA C: 40
NTSENGO WA TIMARAKA: 80